

ANIMSANACAK MIYIM

M. MAZHAR ALPHAN

Gök yüzündeki siyah parçalı bulutların
Uzun bir zaman var birleşmelerine
Parça parça düşüyorlar eylül'e
Çılgılık çılgılığa

Duygularım ki yalçın kayalara vururken
Yuvalanıyor mevsimin yorgun ışıkları
Yaprakların ıslığında kırık renklerin dansı
Dalga dalga

Dolaşıyorum sularımın sığ bakışlarında
Kuşların tüy dökümlerini görebilecek miyim
Bilmiyorum , kalacak mı kumsaldaki izlerim
Kalacak mı zamana

O soğuk kocaman azgın dalgalar ki
Belki de kumtaşına dönüştürecektir izlerimi
Ömrüm geçiyor, kıyılarında dolaştığım yıllara
Sora sora

kalemleriyle dil ölmezleşir.) Dili ustaları ne oranda başarılı kullanırlarsa dil de öylesine kalıcı olur. Soy yapılar olarak gösterir kendini. Soy yapıları zaman eskitemez. İnsanlar soy yapıları her okudukça değişik tatlar alırlar. Bu, dilin zamana karşı direncinin kanıtıdır. Dili sanatsal ürüne dönüştürülen, dilin etkinliklerini gösteren yazın erlerine ne mutlu. Onlar dil sayesinde unutulmazlığın erincine ulaşmaktadırlar."⁽³⁾

Dile gönül verenlerin sürdürdükleri savaşım, dil yaşadıkça bitmeyecektir. Çünkü bu, dile duyulan sevginin, dile duyulan sorumluluğun bir göstergesidir. Ancak bu sorumluluğu bir avuç dil ve yazın erinin omuzlarına yıkmak ne denli doğru olur?

Bizler de yeni sözcükleri yaşatarak, Atatürk'ün "Bağımsızlığını korumasını bilen Türk Ulusu, dilini de yabancı dillerin boyunduruğundan kurtarmalıdır" buyruğuna bağlı kalarak, sorumluluğu paylaşmalıyız.

- 1) Hasan Zorlusoy, "80'li Yıllardan Bu Yana Türkçemiz ve Çağ Atlamak", *Çağdaş Türk Dili*, Sayı 82
- 2) A. Cengiz Bükler, "Yeni Sözcükler Yeni Kavramlar", *Çağdaş Türk Dili*, Sayı 86
- 3) Ali İhsan Beyhan, "Dilimiz-Atasözlerimiz-Deyimlerimiz", *Çağdaş Türk Dili*, Sayı 85

Türk Halkları ve Dilleri: 5

AŞAĞI ÇULIM, KONDOM-AŞAĞI TOM AĞIZLARI

EMİNE CEYLAN

1. AŞAĞI ÇULIM, KONDOM-AŞAĞI TOM BÖLGESİ VE HALKLARI

1.1. Aşağı Çulım: Ob ırmağının Çulım kolunun aşağı bölgesinde yaşayan Türkler, Aşağı Çulım Tatarları olarak biliniyor. Orta Çulım Tatarlarıyla birlikte, toplam sayıları 1897 sayımına göre 11.125'tir.

Aşağı Çulım Tatarları, bu bölgede yaşamış olan Selkupların (Ostyak Samoyedleri) Türklerle karışması sonucu oluşmuş bir topluluktur. Orta Çulım Tatarları gibi, 18. yüzyılda resmen Hristiyanlığı kabul etmişlerdir ve başlıca geçim kaynakları avcılık ve balıkçılıktır.

1.2. Kondom-Aşağı Tom: 1917'den başlayarak Şor adı altında toplanan Türk boylarından Mrass ve Yukarı Tom bölgesinde yaşayanlar, dizinin dördüncü yazısında incelenmişti. Kuznetsk Aladağı çevresinde yerleşmiş olan bu boylardan Kondom ve Aşağı Tom bölgesinde yaşayanlar ve onların dilleri ise bu yazının inceleme konusudur.

2. AŞAĞI ÇULIM, KONDOM-AŞAĞI TOM AĞIZLARI

Orta Çulımca gibi Aşağı Çulımca da bir yazı dili değildir. Kondomca ise, eski Şor yazı dilinin iki büyük diyalektinden biridir ve Şor yazı dili Mrass ağzına dayandığı için Kondomca da bir yazı dili değildir.

Çulımcanın Aşağı Çulım ve eski Şor yazı dilinin Kondom-Aşağı Tom ağızları, Ana ve Eski Türkçe -d-, -d seslerini -y-, -y'ye değiştirmiş olmaları nedeniyle, bu sesleri -z-, -z'ye değiştirmiş olan Orta Çulım ve eski Şor yazı dilinin Mrass-Yukarı Tom ağızlarından ayrılarak diğer y dilleriyle aynı gruba girmektedirler.

Baraba Türkçesiyle büyük bir yakınlık gösteren Aşağı Çulımcı, Turgay, Eji, Tañkova ve Burbino köylerinde konuşulur.

Kondom-Aşağı Tom Ağızları ise Sarı Şor, Kara Şor, Tayaş ve Çeleş boylarınca konuşulur.

3. KAYNAKÇA

- BABUŞKİN, G. F., G. İ. DONİDZE. 1946. "Шорский язык", *Языки народов СССР II, тюркские языки* 467-481, Moskva ("Şorskiy yazık").
- ÇİSPİYAKOV, E. F. 1992. *Графика и орфография шорского языка*, Kemerovsko (*Grafika i orfografiya şorskogo yazıka*).
- "Çulım, Çulım Türkleri", *Türk Ansiklopedisi XII*: 150-151.
- DIRENKOVA, N. P. 1941. *Грамматика шорского языка*, Moskva-Leningrad (*Grammatika şorskogo yazıka*).
- DUL'ZON, A. P. 1966. "Чулымско-тюркский язык", *Языки народов СССР II, тюркские языки* 446-466, Moskva ("Çulımsko-tyurkskiy yazık").
- GOLDEN, P. B. 1992. *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, Turcologica Band 9, Yay. Lars Johanson, Wiesbaden.
- MENGES, K. H. 1955. "The south-siberian turkic Languages, I General Characteristics of their phonology", *CAJ. C. 1*: 107-136.
- MENGES, K. H. 1963. "Die sibirischen Türksprachen", *Handbuch der Orientalistik*, c. 5: Altaistik, 1. Turkologie 72-138, Leiden/ Köln.
- PRITSÄK, O. 1959. "Das Abakan- und Çulymtürkische und das Schorische", *PhTF I*, 598-640, Wiesbaden.
- RADLOFF, V.V. 1882. *Phonetik der nördlichen Türksprachen*, Leipzig.

4. SESBİLGİSİ

4.1.Ünsüzler: Aşağı Çulım ve Kondom-Aşağı Tom diyalektlerinin en belirleyici sesbilgisel özellikleri, Ana ve Eski Türkçe -d-, -d seslerini -y-, -y'ye değiştirmiş olmalarıdır.

4.1.1. ET -d-, -d > AÇ, K-ATom -y-, -y: ET *qodan* "tavşan" > AÇ, K-ATom *qoyan*; ET *qudruk* "kuyruk" > AÇ *quyruk*, K-ATom *qoyruk*; ET *adğır* "aygır" > AÇ *ayğır*; ET *bädük* "büyük" > K *piyik*; ET *adaq* "ayak" > AÇ *ayak*; ET *käid* "giymek" > K *kiy*-.

4.1.2. ET y sesi Aşağı Çulımcada her durumda korunmuş, Kondom-Aşağı Tom ağzlarında söz başında ç-'ye değişmiş, diğer durumlarda korunmuştur. Ayrıca söz başında dağınık y - ç alternasyonu da görülür: ET *yay* "yaz" = AÇ *yay*, > K-ATom *çay*; ET *yol* "yol" = AÇ *yol*, > K-ATom *çol*; ET *yüz* "100" > AÇ *yüs*, K-

ATom *çüs*; ET *yok* "yok" = AÇ *yok*, > K-ATom *çok* - *yok*; ET *yat* "yatmak" = AÇ *yat*, > K-ATom *çat* - *yat*; ET *ay* "ay" = AÇ *ay*.

4.1.3. Eski Türkçe ç sesi, söz başı ve sonunda Aşağı Çulımcada ts olmu. (ünlülerarası durumda dz), Kondom-Aşağı Tom ağzında ş 'ye değişmiştir. Dağınık ç - ş alternasyonu da vardır: ET *çaŋ* (< Çin, Ar. ?) "çan" > AÇ *tsaŋ*; ET *iç* "içmek" > AÇ *its*-, K-ATom *iç* - *iş*-; ET *käç* "geçmek" > AÇ *käts*-, K-ATom *käç* - *käş*- bu değişme eski bir Moğolca alıntı olan *çida* "dayanmak, katlanmak" eyleminde de görülür: K-ATom *çida* - *şida*-; ET *aç* "aç" > K-ATom *aç* - *aş*; ET *çık* "çıkma" > AÇ *tsık*-, K-ATom *şık*-; ET *küzgüç* "ayna" > AÇ *küzgüts*.

4.1.4. Eski Türkçe b sesi söz başında çoğunlukla ötümsüzleşerek p'ye değişmiştir. Aşağı Çulımcanın Turgay ağzında b- > m- değişimi de görülür: ET *bar* "varmak" > AÇ, K-ATom *par*-; ET *bol* "olmak" > AÇ, K-ATom *pol*-; ET *baş* > AÇ, K-ATom *paş*; ET *baqa* "kurbağa" > Turgay *mağa*; ET *bin* "binmek" > Turgay *mün*-; ET *burun* "burun" > Turgay *murun*.

-aba-, -abu- ses öbeği, Aşağı Çulımcanın Küerik ağzında -ua- ikiseslisine değişmiştir: ET *yabaş* "yavaş" > Küerik *yuaş*; ET *abuç* "avuç" > Küerik *uas*.

Söz sonu b sesi ile ilgili olarak belirlenebilen iki örnekte, bu sesin g, ğ seslerine değiştiği görülmektedir: ET *äb* "ev" > AÇ *üg*; ET *sub* "su" > K-ATom *suğ*.

4.1.5. ET k, q sesleri söz başı ve sonunda korunmuştur: ET *qudruk* "kuyruk" > AÇ *kuyruk*, K-ATom *qoyruk*; ET *qırk* "kırk" > AÇ, K-ATom *qırık*; ET *käl* "gelmek" = AÇ, K-ATom *käl*-; ET *kün* "gün" > AÇ, K-ATom *kün*.

4.1.6. Eski Türkçe g, ğ sesleri her durumda korunmuştur: ET *uluğ* "ulu" > = AÇ, K-ATom *uluğ*; ET *qamış-lıq* "kamışlı" > AÇ *qamış-tuğ*; ET *bar-ğan* "varan giden" > AÇ, K-ATom *par-ğan*; ET *ağrıq* "ağrı" = AÇ, K-ATom *ağrıq*; ET *kiçiq* "küçük" > AÇ *kidzig* (< *kitsiq*); **sub-lıq* "sulu" > AÇ- K-ATom *suğ-luğ*; ET *käl-ğan* "gelen" = AÇ, K-ATom *käl-ğan*.

Yazı dilinin dayandığı Mrass diyalektinde, iki ünlü arasında g, ğ sesleri büzülme sonucu kaybolurken, Kondom diyalektinde çoğunlukla korunmuştur: ET *yıgil* > M *çıl*-, K *çıgil*-; ET *bağır* "bağır" > M *pār*, K *pağır*.

Fonetik yazımda, ünlüler arası durumda ve l, r, n ünsüzlerinden sonra bulunduğu durumda -ğ- sesi sızıcı -ğ- ile de gösterilmektedir.

4.1.7. Eski Türkçe s ve t sesleri, söz başı ve sonunda korunmuştur: ET *soğū* "soğuk" > AÇ, K-ATom *sōk*; ET *sän* "sen" = AÇ, K-ATom *sän*; ET *it* "köpek" > K-ATom *yit*; ET *bas* "basmak" > AÇ, K-ATom *pas*-; ET *tart* "çekmek" = AÇ, K-ATom *tart*-.

4.1.8. Eski Türkçe z sesi, ünlüler arası durumda ve ünlüden sonra korunmuş ünsüzden sonra ve söz sonu durumunda ötümsüzleşmiştir: ET *yüz* "100" > AÇ *yüs* K-ATom *çüs*; ET *biz* "biz" > AÇ, K-ATom *pis*; ET *küzgüç* "ayna" > AÇ *küzgüts*.

4.1.9. Eski Türkçe *ş* sesi, söz sonunda ve söz içi-ünsüz yanı durumunda korunmuştur: ET *bāş* “beş” > AÇ, K-ATom *pāş*; ET *kamış* “kamuş” > K-ATom *kamuş*; ET *tüş* “öğle; güney” > AÇ *tüş*.

4.1.10. Eski Türkçe *η* sesi korunmuştur: ET *çaη* (< Çin, Ar. ?) “çan” > AÇ *tsaη*; ET *kadıη* “kaynağacı” > AÇ *kayıη*; ET *iηir* “akşam” = AÇ *iηir*; ET *teyīη* “sincap” > AÇ, K-ATom *tiyīη*.

4.1.11. Bütün ötümsüz ünsüzler, ünlüler arası durumda ve *l, r, n* ünsüzlerinden sonra bulundukları durumlarda ötümlüleşmişlerdir. Kondom ağzında, *l, r, n* yanında *ç* sesinin korunduğu durumlar da vardır: ET *at-* “atmak” > AÇ *adargā* “atmaya, atmak için”; ET *eki-ηç-i* “ikinci” > AÇ *igindzi*; ET *iç-* “içmek” > AÇ *idzivāp* (*itsivāp*) “içip” (< *iç-i-p al-ı-p*); ET *eşik* “eşik” > AÇ, K-ATom *ejik* “kapi”; ET *kişi* “kişi” > AÇ, K-ATom *kiji*; ET *köpiük* “köpük” > Turgay *kövük* (< *köbiük*); K-ATom *köbiük*; ET *siüpiürgä* “süpürge” > Turgay *siüviürgü*.

4.2. Ünlüler: Aşağı Çulım, Kondom-Aşağı Tom ağızlarında, Eski Türkçenin sekiz ünlüsü genel olarak korunmuştur. Ayrıca büzülmeden kaynaklanan uzunluklar nedeniyle her ünlünün uzun biçimi de vardır: *a, ā, ä, ǟ, ı, ī, i, ī̄, o, ō, u, ū, ü, ǖ*.

Aşağı Çulımcanın Küerik ağzı, ikincil uzunluklara karşı ikisesli bulundurması açısından Orta Çulımca ile birleşir. Bu ikiseslilerin en önemlileri şunlardır: 1.-*ua-* < *ağu-*, *-oğu-*, *-oηu-*; *-aba-*, *-ava-*; *-uva-*. 2.-*üä-* < *-ögä-*, *-ögiü-*, *-öñä-*, *-öñü-*; *-öbä-*. Örn. Küer. *ua* “ağu, zehir” < *ağu*, *yuan* “kalın” < *yoğun*, *uas* “avuç” < *abuç*, *yuaş* “yavaş” < *yabas*, *iüäts* “soluk borusu” < *öñäç*, *siüäk* “kemik” < *siüpiük*.

Aşağı Çulımcadaki ikinci uzunluklar, *ka* hecesi, *ta* hecesi, *ya* hecesi ile *ya* denek gelir: *yāk* “yanak” < *yanak* (Hak. *nāh*). İki örnekte bu durum görülmez: AÇ *ağız* “ağız” (Hak. *ās*) ve *āgrīg* “ağrı”.

Aşağı Çulımcanın Turgay ağzında açık *ä* söyleyişi yanında kök hecede kapalı *e* de işitilir.

Yine Turgay ağzında yarı öndamaksıl *ä* (< *a*) sesi de vardır. Bu ses, *ı, ī, o, u* ünlülerinden sonra (*yılān* “yılan”, *tozān* “toz”, *tonuñnār* “elbiseniz”), *-ağ-* hecesi içinde (*āgrīg*) ve bazı eklerde bulunur (Ör. ulaç ekinde: *-ä-*, koşul ekinde *-zä-* vb.)

Turgay ağzında *-k-* ve *-g-* sesleri komşuluğunda *o* (< *ö*) ve *ü* (< *ü*) sesleri de vardır: *kör-* “görmek”, *tiłgü* “tilki” vb.

Turgay ağzında, *ii* yerine *uy* ikiseslisi de görülebilir: *uyduķ* – *iüdiük* “küçük delik”.

Aşağı Çulım, Kondom-Aşağı Tom ağızlarında dar ünlüler çoğunlukla kısalılmışlardır: *ī, ī̄, ū, ū̄*.

Kodom ağzında dudak uyumu, yazı dilinin dayandığı Mrass ağzına göre zayıftır: K *purunģu* “önceki”, M *porunģu*; K *ponu* “bunu”, M *ponu*; K *çonnin* “halkın”, M *çonnun*; K *poi* – *poi* “kendisi”, M *pozu*; K *tüšti* “düştü”, M *tüšti*.

Yine Kondom ağzında, Mrass ağzından farklı olarak *a* yerine *ı, o* yerine *u* bulunabilir: K *ārı* “oraya”, M *āra*; K *koynuķ* “kuyruk”, M *kızıynuķ*.

İkincil uzunluklar çoğunlukla büzülme sonucu ortaya çıkmışlardır. Örneğin Turgay ağzında *-p* ulaç eki ve gelecek zaman eki önünde: *kēp* “gelip” < *käl-i-p*; *pārriūk* “gideceğiz” < *bar-ı-r-luķ*.

Turgay ağzında telafi uzunluğuna (tam ve yarı uzunluk), ilk hece dışındaki dar ünlülerin zayıflaması sonucunda da rastlanır: *ağāzi* “ağacı”, *pārıp* “varıp”, *me-ni* “beni”, *sö-zü* “sözü”.

Eklenme sırasında da çok sayıda uzun ünlü oluşur: Turgay *turā* “şehir” < *tura-ğa*; *ırlānım* “şarkı söylüyorum” < *ırla-ğan mām*; *parvān* “gitmiyor” < *bar-ma-ğan*; *parģōm* “gideceğim” < *parģoğım* < *bar-ğok mām*; *parģalām* “henüz gitmedim” < *parģalağım* < *par-ğalağ mām*; *turām* “duruyorum” < *turiyım* < *tur-ıy mām*.

5. YAPIBİLGİSİ

Bu bölüm için bkz. “Orta Çulım, Mrass-Yukarı Tom Ağızları”, ÇTD, sayı 88, Haziran 1995: 6-13.

6. SÖZVARLIĞI

Aşağı Çulımcada Selkupça (Ostyaksamoyedçesi) bir alt tabaka vardır. Bazı Aşağı Çulımca yer adlarında bu Selkupça tabakanın izleri görülür. Örneğin, ırmak adlarındaki *-vet-*, *-kı* ögesi. Ayrıca, Çulımca ay adları, çoğu zaman Selkupça biçimin çevirisi durumundadır. Pek çok akrabalık adı da Selkupça asıllıdır.

Ayrıca bkz. “Orta Çulım, Mrass-Yukarı Tom Ağızları”, ÇTD, sayı 88, Haziran 1995: 6-13.

7. METİN

Burada verilen metin, A. P. Dul’zon’un Kaynakça’da belirtilen makalesinin sonunda yer alan Aşağı Çulımca öykü parçasının bir bölümüdür (s. 466). Buraya alınan bölümdeki sözcüklerin yazımında görülen tutarsızlıklar metnin aslına aittir.

кырык пер жылдā мāн а:гым бълā ка:рындā:жъм бълā жōрā:ним тайга
ја:злōп адарга тииη ўғдўн па:р верга:въс өртā тўштўн цō:мге једип тартка:выс
тā:мкў андын јеткā:вис камуштуғ ја:ика от койдзўп кайнатка:выс цай цай
идзива:п па:р вāргā:вис игāрā ке:ц варга:выс цалбакты тайга јага:зынģō једип
конга:выс игиндзи гўндā па:р верга:выс āртāн тайгавала игāрā пратка:выс

тоғашкан тийиң пиз аны истәп атка:выс иғәрә прәткә:выс тоғаш парған үс
жо:лу пис аны сўргә:вис инир полго:нзо....

Қырк per yıldā mән āғım bīla kārindājīm bīla yörānim tayğa yāzlāp adargā tiyiñ
ügdün pār vergāvīs örtä lüştün tsōmge yēdip tartkāvis tāmki andın yetkāvis
kamuştuğ yāyқа ot қoydzūp қaynatkāvis tsay tsay idzivāp pār vārgāvis iygārā kēts
vārgāvis tsalbaktı tayğa yağāzīngā yēdip қongāvis igindzi gündā pār vergāvis ārtān
tayğavala iygārā prātkāvis toğaşқан tiyiñ piz āni istāp atkāvis. iygārā prātkāvis toğaş
parğan üs yōlu pis āni sürgāvis iñir polgōnzā.....

Ben 1941 yılında babam ve kardeşimle birlikte sincap avlamak için taygaya
gittim. Öğleden sonra evden çıktık. Çulım'a varıp sigara içtik. Sonra sazlı bataklığa
ulaştık. Ateş yakıp çay kaynattık. Çayı içtikten sonra daha ilerilere yürüdük. Geç
vakit geniş tayga yakasına ulaşır konakladık. İkinci gün tayganın daha uzak
yerlerine doğru yürüdük. Bir sincaba rastladık. Onun izini sürüp ateş ettik. Sincabın
izini sürerken bir vaşak izine rastladık. Akşam oluncaya kadar vaşak izini
sürdük....

ÇAĞDAŞ TÜRK DİLİNİN, YAZIYLA
TANITIMLA MADDESEL OLANAKLARLA
KATKIDA BULUNACAK DOSTLARA
GEREKSİNİMİ VAR.
BU DOST SİZSİNİZ!